

OLÁH RÓBERT

Ortodoxia és okkultizmus?

*Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István
és Tofeus Mihály könyvtárában*

A szakirodalom többnyire ortodox kálvinistaként jellemzi a hazai református egyház 17. századi életét meghatározó lelkészeket: Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes a puritánokkal folytatott küzdelme, Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspök pedig a coccejánus és karteziánus egyházi értelmiség közismert alakjainak a radnóti zsinaton (1673) történt elítélése miatt érdemelte ki a jelzőt.¹ A két prédikátor könyves műveltségének valóban jelentős részét tette ki a hagyományosan ortodoxnak tekinthető teológiai ismeretanyag, ám a potenciális olvasmányaikat vizsgálva ettől jelentősen eltérő műveket is találunk. Erre a heterogén csoportra utal a címben alkalmazott „nonkonformista” ernyőfogalom.

Miskolci Csulyak István műveltségét alapvetően meghatározta a németországi tanulmányútja. A korabeli Pfalzban a „teológiai irénizmus mellett újsztoikusok, a kései humanizmus képviselői, pánszofikus gondolkodás hirdetői, társadalmi utópiák rajongói, chiliazmusban reménykedő jósok, hermetikuss-ezoterikus áramlatok természettudományos bölcselei, rózsakeresztes mágusok rajzottak”² az ott tanuló „heidelbergiánusok”, így a Pareus-tanítvány Miskolci Csulyak körül is. Bár többnyire konzervatív jellegű tudományos irodalmat gyűjtött (főként genfi és zürichi teológusok munkáit, szép gyűjteménye volt bibliamagyarázatokból, prédikációkból, polemikus és dogmatikai művekből), Csulyak jegyzéke³ tartogat meglepetéseket. Felekezettől függetlenül szokatlan például a rózsakeresztes iratok felbukknása. A lista 104–107. tételként szereplő kolligátumának első darabja a *Tractatus theologo-philosophicus* címmel megjelent irat, melynek szerzője a „Rudolf Ot-

¹ Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1977 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai, 28); Uő, *A coccejánizmus története*, Tanulmány a protestáns theologia multjából theologiai magántanári vizsgálatra, Bp., Hornyánszky Viktor, 1890. – A téma egyetlen magyar nyelvű monográfiájában Tofeust „Geleji Katona István mellett a magyar református ortodoxia legmarkánsabb egyénisége”-ként jellemzi Szabó Géza, majd *A Szent Soltárok resolútiójából* vett idézetekkel bizonyítja a püspök ellenérzéseit a coccejánusokkal és a karteziánusokkal kapcsolatban. Lásd: SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia, A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás László, 1943 (A közép-dunai protestantizmus könyvtára, A, Magyar és Szlovák sorozat, 5), 122–126.

² IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a = Irodalom és ideológia*, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (Memoria saeculorum Hungariae, 5) 246–247.

³ *Magyarországi magánkönyvtárak, 1, 1533–1657*, sajtó alá rend. Varga András, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 61–78.

reb” anagramma mögé rejtőző Robert Fludd, az ismert asztrológus, rózsakeresztes és kabbalista volt. A debreceni kötetet a possessorbejegyzések tanúsága szerint Miskolci Csulyak a sógora, Prágai András hagyatékából szerezte.⁴ A Prágai által magyarra átültetett *Fejedelmeknek serkentő órájáról* Kecskeméti Gábor egy exemplumra alapozva kimutatta, hogy Csulyak is olvashatta.⁵ Ennek előszavában a fordító népszerűsítő formában mutatta be az okkult filozófia és a mágia eszméit, amelyekkel pfalzi tanulmányai során ismerkedett meg. A kötet tartalma:

TtREK Nagykönyvtára F 648

Coll. 1. FLUDD, Robert, *Tractatus theologo-philosophicus, in libros tres distributus, quorum, I. de vita, II. de morte, III. de resurrectione*, Oppenheim, Johann Theodor de Bry, 1617, 4°. – VD17 12:123050M

Coll. 2. ZABOROWSKI, Jakub, *Ad nodum Gordium, seu, Disputationem de vocatione ministrorum a Martino Smiglecki ... editam, brevis, simplex, et succincta responsio*, [Rakow], [Sebastian Sternacki], 1615, 4°.

Coll. 3. ZABOROWSKI, Jakub, *De missione sacerdotum in ecclesia Romana, contra Martinum Smiglecius ... dissertatio*, [Rakow], [Sebastian Sternacki], 1615, 4°.

Coll. 4. CHRZASTOWSKI, Andrzej, *Bellum Jesuiticum sive Ducentarum et quinque Jesuiticarum contradictionum...*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD 16 C 2496

Coll. 5. CHRZASTOWSKI Andrzej, *Duo libelli de opificio missae, quorum prior disputationem contra Jesuitam Robertum Bellarminum susceptam, et in capita thesesque digestam*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD16 C 2496

Coll. 6. CHRZASTOWSKI, Andrzej, *Praxis de caeremoniis et canone missae, disputatio*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD16 C 2496

Kötés: Pergamenkötésben, metszése kékre festett és poncolt. Supralibros: A[ndreas] P[rágai] 1618

Poss.: Stephani P[astoris] Miscolcini (coll. 1. címlapján)

Exile hoc munus ad sui nominis mnemosinon Amico suo et tanquam Fratri dilecto Andreae Vilmanyi offerebat Caspar P[astoris] Miscolci Anno repare salute salutis 1647 die 1 Aprilis (az előzéklapon)

Ex benevolo dona[tione] Generosi D[o]mni. Martini Kerei proprium [...] hunc libellum Stephanus Oláh Czeglédi A[nn]o D[omi]ni 1678. Aug[usti] 8. M[anu] propria. Deus est largitor omnium bonorum (az előzéklapon)

Stephanus Ol[áh] Czeglédi (coll. 1. címlapján)

Megi.: Prágai nyomtatott ex librisét kivakarták az előzéklapról.

⁴ Miskolci Csulyak 1636. április 28-án utazott Prágai özvegyéhez, hogy a hagyatékon megosztozzanak (az akkori felesége Prágai lánya volt), ekkor kerülhetett hozzá a rózsakeresztes mű. (Lásd: BÁN Imre, „*Fejedelmeknek serkentő órája*” = Uő, *Eszmék és stílusok*, Irodalmi tanulmányok, Bp., Akadémiai K., 1976, 145.)

⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet, A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia litteraria, 5), 203–204.

A Fludd írását tartalmazó kolligátumot ismertető Herepei János⁶ mindössze az első, valóban izgalmas ritkaságként ható művel foglalkozott, ám éppen azzal, amelyben egyetlen kézvonást sem találunk, szemben a gyűjteményes kötet második darabjával, Zaborowski *Ad nodum Gordium*ával, amelyet egyik olvasója végigjegyzetelt. A kötetbe foglalt további munkák szintén a lengyel kálvinisták és a jezsuiták összetűzésének dokumentumai. Amennyiben a címlapon a Csulyak neve alatt olvasható 1617-es évszámot nem a szerzés éveként, hanem a megjelenés idejét rejtő *chronosticon* („Anno ChrIstVs MVnDo VIta”) feloldásaként értelmezzük, akkor a possessorok sorrendjét így rekonstruálhatjuk: Prágai András (1618-tól), Miskolci Csulyak István (1636-tól), Miskolci Csulyak Gáspár (1646-tól), Vilmányi András (1647-től), Kerei Márton (1678-ig), Czeglédi Oláh István (1678-tól).

Mivel a 17. században legalább hat különböző tulajdonosa volt a kolligátumnak, szükségesnek tartottam azonosítani a margináliákat lejegyző olvasót. Az MTA Könyvtárában őrzött egyetlen Prágai-autográf⁷ mutat ugyan hasonlóságot az *Ad nodum Gordium* jegyzeteinek írásképeivel, ugyanakkor a nagy és a kis e-k, a kis a-k, és néhány többször előforduló szóvégi betűkapcsolat alapján több eltérés is megfigyelhető. A Prágaihoz hasonló környezetben írni tanuló Miskolci Csulyak Sárospatakon őrzött esperesi naplójának⁸ latin részletei jobban hasonlítanak a debreceni kolligátumba jegyzetelő személy írásképeéhez. Néhány jellemző példa látható a következő oldalon, melyek alapján úgy vélem, hogy inkább Miskolci Csulyak István jegyzetelhetett a kötetbe, mint Prágai András.

Johannes Combach marburgi professzor Johann Valentin Andreae Fama Fraternitatisára reflektálva készítette el a *Metaphysicorum liber singularist* (304. tétel), amely szintén megtalálható volt Miskolci Csulyak könyvtárában. A gyűjtemény különös darabja volt Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim *opera omnia*-ja (255. tétel). Az okkult filozófia és a mágia német mestere a teljes univerzumra érvényes rendszert dolgozott ki, melynek célja a természetfeletti erők megismerése és manipulálása volt. A *De occulta philosophia libri tres* című munkájában a makrokozmosz és az (emberi) mikrokozmosz rendszerét mutatta be, miközben bevezette olvasóját a természeti és a rituális mágia művelésébe.⁹

A *magia naturalis*¹⁰ része volt a *divinatio*, ami ellen több kálvinista filozófus és teológus is felemelte szavát. A jegyzéken 285. tételként szerepel Hieronymus

⁶ HEREPEI JÁNOS, *Prágai András emlékei = Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Herepei János cikkei, szerk. Keserü Bálint, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézete, Szeged, JATE, 1967 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 114–115.

⁷ Prágainak az MTA Könyvtárában őrzött *Thema seculare de causis* (Jelzete: RM I. Quart. 40.) példányában őrzött egyetlen ismert autográf kéziratára (az id. Rákóczi Györgynek írott ajánlás) Fazekas Sándor hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm a segítségét.

⁸ *Diarium senioratus mei*. Jelzete: TIREK Kgg. I. 1. Az azonosításban nyújtott segítségért nagytiszteletű Dienes Dénes gyűjteményi igazgató úrnak tartozom köszönettel.

⁹ Lásd: SZÖNYI György Endre, *A hermetizmus kultúrtörténeti szerepe Heinrich Cornelius Agrippa bölcséletében = Tudomány és hagyomány*, szerk. Fejér Ádám, Szalma Natália, Szeged, JATE, 1993 (Szegedi bölcsészfüzetek), 40–60.

¹⁰ Lásd: MAGYAR László András, *A magia naturalis = Agora*, 2009/3, 40–47.

Az *Ad nodum Gordium*
margináliáiA *Diarium senioratus mei*
részletei

Zanchiusnak a jóslás különböző formái ellen intézett munkája. A hanai Wilhelm Antonius műhelyében ezzel együtt jelent meg a szocinianizmussal is megvádolt Thomas Liebler (Erastus) műve (*De astrologia divinatrice epistolae*), amelyet Savonarola csillagjóslást elítélő írásának védelmében készített. A különböző társadalmi rétegek és azok szokásainak bemutatása mellett asztrológiával és chiro-mantiával (tenyérfjóslás) is találkozhatott Csulyak a Michael Scotusnak tulajdonított *Mensa philosophica* lapjain (324. tétel).¹¹

A Kárpát-medence olvasmányairól tanúskodó jegyzékek ritka vendégeként üdvözölhetjük a boszorkánysággal kapcsolatos irodalmat, elsőként Nicholas Remy (Remigius) francia jogász *Daemonolatreiájának* első kiadását (72. tétel). A boszorkányság nagy enciklopédiájának népszerűsége többnyire nem vetekedhetett a *Malleus maleficarummal*, inkább a perek ismertetésére korlátozódó olvasmány volt, mint az inkvizítorok kézikönyve.¹² A *Basilikon doron* című királytükörrel egybekötve birtokolta Csulyak I. Jakab angol király *Daemonologiájának* 1604. évi kiadását (319. tétel), amely a boszorkányság, a varázslás, a mágia és a szellemek elleni harc jegyében íródott.

Erős a kísértés, hogy ezek után a titkos tudományokra vezető könyvekre vonatkoztassuk Csulyak parókiájának könyvtárszobája fölé függesztett latin versét, ám feltehetően inkább az illetéktelen olvasók és a tolvajok távoltartására szolgálhatott:

¹¹ RŪŽIČKOVÁ, Dana, *Where to Seek the Meeting Point of the Treatises Summa recreatorum, Mensa philosophica and Responsorium curiosorum, A Query into the History of their Origin = Graeco-Latina Brunensia*, 2006/1, 61–62.

¹² BRIGGS, Robin, *Witchcraft and the Local Communities, The Rhine-Moselle Region = The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, ed. Brian P. Levack, Oxford, Oxford University Press, 2013, 209–210.

„Ante bibliotecam

Hospitis abstrusas absentis volvere chartas
Quisquis es haud tentes tibi ne fore turpiter obstes.”¹³

azaz:

„A könyvtár előtt

Bárki legyél, ne akard forгатni, ha távol a gazda,
rejtett könyveit, így nem fogsz bajt hozni fejedre.”¹⁴

* * *

Tofeus Mihály egy emberöltővel később már egészen más környezetben koronázta meg tanulmányait: Franeker, Utrecht, Harderwijk és Leiden neveltje volt. Gyűjteményében¹⁵ jelen vannak az ortodox kálvinista szerzők: Kálvin, Zanchius és Petrus Martyr, a Dordrehti Zsinat iratai, valamint olyan németalföldi tekintélyek, mint Gisbertus Voetius, Samuel Maresius, vagy Andreas Rivetus. A társaságukban megtaláljuk a puritanizmus (William Ames, William Whitaker, Martonfalvi Tóth György, Medgyesi Pál) és a karteziánizmus (René Descartes, Johannes Clauberg, Henricus Regius, Johannes de Raei) ismert alakjait is. A coccejánusok (a mérsékelt Christoph Wittich kivételével – 268. tétel) ugyan hiányoznak, de Kathona Géza Tofeus zsoldárrezolúciónak elemzésekor mellett érvelt, hogy a lelkész össze tudta egyeztetni a predestinációt a szövetséggtannal.¹⁶ Tofeus filozófiai-teológiai műveltsége szintetizáló jellegű lehetett, melyben több irányzat különböző elemei álltak össze koherens, egyéni jellemzőkkel bíró egésszé.

Pataki tanári működése (1651–1653) idején „Comenius beavatta Tofeust azokba a látomásokba is, melyek a cseh-morva testvéreknek a Trencsén megyei Ledniczen meghúzódo lelkészétől, Drabik Miklóstól rendszeresen érkeztek hozzá Sárospa-

¹³ PÉCSELI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás versei, sajtó alá rend. Jenei Ferenc (et al.), Bp., Akadémiai K., 1962 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2), 381.

¹⁴ A fordításért Szabadi Istvánnak tartozom köszönettel.

Gyulai Éva fordításában:

„Távoli gazdának rejtett könyvét ne merészeld

Bárki legyél olvasni, e helytől tiltva a járás.”

Lásd: GYULAI ÉVA, *A miskolci Miskolci Csulyak: Miskolci Csulyak István miskolci működése (1612–1616) = A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 40, szerk. Veres László, Viga Gyula, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2001, 234.

¹⁵ Erdélyi könyvesházak, 3, *A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete*, Vegyes források, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 89–97.

¹⁶ KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban = Irodalom és ideológia...* 1987, i. m. 417–419.

takra, II. Rákóczi Györgyhöz és annak öccséhez, Zsigmondhoz való továbbítás végett”.¹⁷ Ezekben Drabik a Habsburg-ház bukását jósolta, ami a magyar királyi trónon a helyét elfoglaló Rákóczi család révén fog bekövetkezni.¹⁸ 1664-ben a Comenius által Magyarországra küldött svájci lelkész, Johann Jakob Redinger felkereste az akkor Szatmáron szolgáló Tofeust. Útja során Redinger Köprülü Ahmed táborában és Apafi fejedelem udvarában is terjesztette a rábízott jóslatok különböző kiadásait, ám azok beteljesítőjének ekkor már Apafit tartották, aki elvégzi mindazt, amit a Rákócziak elmulasztottak. Tofeus a jóslatok egy kivonatos példányát a néhány évvel korábban Amsterdamban is megforduló Körmendi Péter szatmári rektortól kapta, így igen jól ismerte a revelációkat és azok történetét.¹⁹ A *Historia revelationum* (Amsterdam, 1659) két példányát is megtaláljuk Tofeus könyvjegyzékén.²⁰ Ha az egyiket Körmendi Péter ajándékaként azonosítjuk, akkor a másik egy „Memoriale” tanúsága szerint a Comeniust Amsterdamban meglátogató három pataki peregrinus révén juthatott el Tofeushoz 1667 végén vagy 1668 elején.²¹ Comenius ezekben a Mikulaš Drabik és a szintén a cseh testvériséghez tartozó Krystyna Poniatowska, valamint Christoph Kotter sziléziai evangélikus tímár *Lux in Tenebris* címmel kiadott próféciáinak magyarázatát közölte.²² A harmincéves háború idején megfogalmazott politikai töltetű jóslatok hitelességét a szerkesztő ó- és újtestamentumi szövegrészekkel támasztotta alá, s évtizedeken keresztül terjesztette, újraaktualizálta, szükség szerint kitolva a próféciák beteljesüléséül szabott időkorlátot.²³ Tofeus és Redinger találkozásáról az utóbbi beszámolójából értesülünk, aki Teleki Mihály kövári kapitány társaságában jutott el Szatmárra, ahonnan Tofeus kísérőlevelével távozott a Lednícen tartózkodó Drabikhoz.²⁴

¹⁷ Uo., 422–423.

¹⁸ Uo.

¹⁹ NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg = Uő, Magyar dolgokról*, Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok, Bp., Universitas, 2014 (Historia litteraria, 31), 67–68.

²⁰ A 90. tétel: „Revelationes Cotteri”, a 269. tétel: „Historia Revelatio Costeri(!)”.

²¹ Szathmárnémethi Mihály, Sárpataki Mihály, és Tatai Sámuel voltak a látogatók. Lásd: VIZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967/2, 190–192.

²² Jürgen BEYER, *A harmincéves háború idejének három prófétája és kortárs megítélésük = A harmincéves háború prófétái és chiliastái*, 1, Tanulmányok, összeáll. Juhász Levente, Viskolcz Noémi, Szeged, SzTE, 2003 (Fiatal filológusok füzetei, Korai újkor, 4), 7–8.

²³ VERES Magdolna, *Profetikus beszédmod*, Német jelenéssorozat és 1660 körüli magyar újraértelmezései, Doktori értekezés, Szeged, SzTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014, 119–145. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2458/1/01-Veres-Profetikus%20beszedmod-Diss.pdf> (2014. december 9.)

²⁴ NÉMETH S. 2014, i. m. 68. – A szerző sem itt, sem a Keserű-émlékkönyvben nem közölte a zürichi Staatsarchivban őrzött levél szövegét. (Uő, *Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában = Művelődési törekvések a korai újkorban*, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. Balázs Mihály [et al.], Szeged, JATE, 1997 [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35], 453–462.)

Megjegyzendő, hogy a kortársak többnyire kétkedve fogadták a jövendöléseket, maga II. Rákóczi György sem hitt azok isteni eredetében és hitelességében.²⁵ A politikusként sokat bírált idősebb Apafi Mihály is józanul ítélte meg a helyzetet és nem vállalta az Amsterdamból sugalmazott feladatot. Kathona szerint Tofeus számára Drabik látomásainál nagyobb tekintélyt jelentett az Istentől közvetlenül érkező kijelentés.²⁶ Élete során olyan események tanúja volt, amelyek kijózanítóan hathattak a közvéleményre. Zsoltárprédikációiban többször felidézte a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának következményeként Erdélyre zúduló török bosszúhadjáratot, Várad elvesztését. Hírét vehette, hogy 1671-ben (látomásai megtagadása és rekatolizálása után) Drabikot kegyetlenül kivégezték, akinek jóslataival szemben Erdély a hanyatló Oszmán Birodalom árnyékából mindinkább a Habsburgok erőterébe került.

A lelkészek körében kimutatható eszkatologikus várakozások egyik forrása a wittenbergi történelemszemlélet volt. A Szent Ágostonig visszanyúló gyökelekből táplálkozó elméletet Melanchthon és a *Chronica Carionis* közvetítésével ismerhették meg a magyar protestánsok. Eszerint a zárt rendszert alkotó isteni üdvtörténet részeként értelmezett történelem folyását az Úr közvetlen beavatkozása irányítja, a nagy történelmi események (háborúk, járványok, szerencsétlenségek, természeti károk) az isteni büntetés nyilvánvaló jeleként érkező csapások, megannyi megtérésre és megszentelődésre ösztönző eszköz. Az elmélet a „Dániel könyve 7. és 12. fejezete, valamint a CX. zsoltár rabbinikus értelmezése szerint az Illés-jóslat keretei közt a négy transzcendens birodalom (babiloni, perzsa, görög és római) uralma alatt a hat teremtésnapnak megfelelően 6.000 évre szorítja össze a világ és az emberiség életkorát olyformán, hogy a római birodalom mandátumát a „translatio”-elmélet alkalmazásával saját koráig hozza le”.²⁷ Kathona Géza Tofeus zsoltárprédikációiból bizonyította, hogy a lelkész is ebben a keretben értelmezte korának történéseit, s ebből az apokaliptikus világbépből eredt türelmetlen és kíméletlen próféta szigora.²⁸ A történelemszemlélet eszkatologikus jellege fogékonyra tette a református értelmiségieket, ám nem voltak egységes véleményen a millenarista várakozásokkal kapcsolatban. Legismertebb képviselői a herborni egyetemről a gyulafehérvári főiskola vezetésére meghívott Johann Heinrich Alsted és Johann Heinrich Bisterfeld voltak. Míg a német professzorok Erdélybe érkezésük után is ápolták kapcsolataikat a nonkonformista körökkel, a magyarok közül Kecskeméti Alexis János és Szathmári Ötvös István bibliamagyará-

²⁵ A fejedelem 1654-ben papírra vetett véleményét ismerjük: „(a)z cseh ember látási, hogy revelations divinae sint, nem hihetjük, holott sokakban, többire mindenekben ellenkező dolgok találtak és in effectum nem mentek; az Isten is per media operatur, ezek pedig nem mediumok, hanem coeca út követése”. Comenius arról is panaszkodott, hogy Rákóczi nem engedte közölni Zrínyi Miklóssal a Drabik-féle jóslatokat. Lásd: BÀN Imre, *Comenius és a magyar szellemi élet* = Uő 1976, i. m. 164.

²⁶ KATHONA 1987, i. m. 423.

²⁷ Uo., 404.

²⁸ Uo., 404–405.

zatos műveikben elhatárolódtak a chiliasta nézetektől.²⁹ Az ortodox Geleji Katona István a *Válság titkában* szintén elvetette Jézus ezeréves földi uralmának melegyát, egyetlen feltámadás mellett téve tanúbizonyságot.³⁰ Tofeus a LXXV. zsol-tárprédikációjában maga is álmodozóként jellemezte a „mostani *Chiliasták*”-at.³¹ A millenarista vonalat erősíti a gyűjteményben Jacopo Brocardo *Libri duo, alter ad Christianos de prophetia* című munkája (84. tétel). A századelőn az európai nonkonformisták között nagy népszerűségnek örvendő szerző látomásainak forrásai között szerepelt a kabbala és Cornelius Agrippa több műve is.³²

Tofeus jelentős mennyiségű héber nyelvű munkát (lexikont, bibliát, konkordanciát, nyelvészeti értekezést) halmozott fel, ezek tanulmányozása közben ébredhetett fel az érdeklődése a kabbala, s ennek egyik misztikus alapműve, a *Széf-fer Jecirá* iránt. A Johann Stephan Rittangel-féle fordítás 1642-ben jelent meg Amsterdamban, latin–héber párhuzamos szöveggel (192. tétel) néhány évvel Tofeus peregrinációja (1646–1649) előtt, így Guillaume Postel 1552. évi párizsi editiója után a legfrissebb kiadásnak számított. Tofeus ismeretlen személytől ajándékba kapott, egyetlen margináliát sem tartalmazó példányát ma a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzik:

KolAkad R 80795–80796

Coll. 1. *Széf-fer Yesîrâ id est Liber Iezirah qui Abrahamo patriarchae adscribitur*, translatus et notis illustratus a Joanne Rittangelio, Amsterdam, Johannes Janssonius, Jodocus Janssonius, 1642, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben, metszése kézzel fröcskölt.

Poss.: Clariss[im]o viro Michaeli Tophaeo S.T.D. (előzéklapon)

M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes (coll. 1. címlapon)

Ex oblatione ... [Sacri Romani Imperii Comitibus Tele[ki de Szék] ... possid[et] ... Bartha mp. (az első kötéstábla belső oldalán, leszakítva)

Coll. 2. *Halikôt olâm im Mabô hag-Gemârâ sive Clavis Talmudica, complectens formulas, loca dialectica et rhetorica priscorum Judaeorum*, Latine redita per Constantinum L'Empereur ab Oppyck, Leiden, Elzevir, 1634, in 4°.

Poss.: Francisci Tsepregi. Claudiop[oli] 730. idib. Juniis (coll. 2. címlapon)

A mágia körébe tartozó művek közül Tofeus könyvtárában a Miskolci Csulyakéhoz hasonlóan megtaláljuk Cornelius Agrippa kétkötetes opera omniáját (154. és 349. tételek). A XIX. zsol-tárról írott prédikációjában hivatkozik is a *De vanitate*

²⁹ VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmencéves háború prófétái...* 2003, i. m. 84–91.

³⁰ GYÖRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum = Uő, Református identitás és magyar irodalom*, Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, Bp., Kálvin, 2015, 179, 195–196.

³¹ TOFEUS Mihály, *A' szent soltárok resolutiója*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1683, 396. (RMK I. 1302.)

³² KUNTZ, Marion Leathers, *Anointment of Dionisio: Prophecy and Politics in Renaissance Italy*, University Park, Pennsylvania State University Press, 2001, 119–123.

*scientiarum*ra, polemikus exemplumként alkalmazva a pápai udvar erkölcsével és a Szentírás megítélésével kapcsolatos sorokat.³³ Szintén népszerű volt Giambattista Della Porta *Magia naturalis* (318. tétel), amely megalapozta a természeti törvények célszerű alkalmazásának tudományát, fizikai-kémiai törvényeket elegyítve a korszak ezoterikus szemléletével.³⁴

Már 1551-es megjelenésekor botrányt kavart Girolamo Cardano (itáliai orvos, filozófus, matematikus) enciklopédikus munkája, a *De subtilitate* (22. tétel), amelyet még a 18. században is indexen tartottak. Szerzője a világot mozgató rejtett összefüggéseket kutatva bőven merített Cornelius Agrippa von Nettesheim munkásságából.³⁵ Tofeus példányát ma is kézbe vehetjük a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban:

TelekiTéka To-2062.

CARDANO, Girolamo, *De subtilitate libri XXI*, Lyon, Guillaume Rouillé, 1559, in 8°. – Index Aureliensis 132.079

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: Est Fra[n]cisci Darholcz (előzéklapon)

Giorgius Korlatovit Anno 1649 (előzéklapon)

M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes. (címlapon)

Megj.: Kéziratols lapszéli jegyzetekkel.

A több személytől származó lapszéli jegyzetkből látszik, hogy rendszeresen forgatták, Tofeus a tulajdonosi bejegyzésén kívül mást nem írt a kötetbe.

Girolamo Ruscelli (Alexius Pedemontanus álnéven) *De secretis* címmel közölt válogatást az 1541-ben alapított nápolyi *Accademia Segretán* működő humanisták kutatásaiból (32. tétel). Az először 1555-ben, olaszul megjelent munkát rögtön követte a latin, a francia, az angol és a holland fordítás, a 17. század végéig nem kevesebb, mint 90 különböző kiadást regisztrálhatunk. A „titok” szó jelen esetben az akadémia tagjai által „háromszorosan kipróbált”, ezerkétszáznál is több, nagyobbbrészt orvosi, kisebb részben technikai vagy alkímiai kísérletre utal.³⁶

Az ártatlanul elítélt „boszorkányok” védelmében nyilatkozott Jan Weyer a *De lamiis liber* című munkájában (283. tétel), elméleti, módszertani és jogi síkon kritizálva a pereket. A boszorkányokkal kapcsolatos történetek és anekdoták ka-

³³ TOFEUS 1683, i. m. 111. – Agrippa munkáját hasonló szándékkal használta forrásul Tolnai F. István is. Lásd: TOLNAI F. István, *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s' vallás utára vezető és az el-tévelyedésről jó utban hozó kalauz...*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679, 811. (RMK I. 1236.)

³⁴ *Magia naturalis*, vál., ford., előszó, magyarázatok, Magyar László András, Bp., Kairosz, 2005, 7–15.

³⁵ MAGYAR László András, *Girolamo Cardano és a váci cenzor = Magyar Könyvszemle*, 1992, 66–68.

³⁶ EAMON, William, PAHEAU, Françoise, *The Accademia Segreta of Girolamo Ruscelli, A Sixteenth-Century Italian Scientific Society = Isis*, Vol. 75, No. 2 (Jun. 1984), 327–337.

tolikusellenes kompendiumát a református prédikátoraink közül Prágai András is idézte.³⁷ A Tofeus könyvtárából származó 1577. évi baseli kiadást szintén Marosvásárhelyen őrzik, egybekötve Cornelius Agrippa egykori tanítványának *De praestigiis daemonum* című munkájával. Az 1563-as baseli Oporinus-féle editio princepsset követően a század végéig még legalább 8 kiadást megért, rövid időn belül németre és franciára is lefordították.³⁸ A kolligátum tartalma:

TelekiTéka Tq-904a.

Coll. 1. WEYER, Jan, *De lamiis liber, item de commentitis ieiuniis*, Basel, Johannes Oporinus, Hieronymus Gemusaeus, Balthasar Han, 1577, in 4°. – VD 16 W 2652

Coll. 2. WEYER, Jan, *De praestigiis daemonum, et incarnationibus ac veneficiis libri sex*, Postrema editione quinta aucti et recogniti, accessit liber apologeticus, et pseudomonarchia daemonum, Basel, Johannes Oporinus, 1577, in 4°. – VD 16 W 2667

Kötés: Sávozással és görgetőkkel díszített bordás bőrkötésben, a középmezőben lemezről nyomott képekkel.

Poss: Mercat[us] [hic emi?] f. 2. d. 25 Decemb[ris] 7 die per Mich[aelem] Tiemeliu[m] P. Turocen[sis] Anno 1619. a? Matth[ia] Zergell[io] (Az első kötéstábla belső oldalán)

R[evere]nd[issim]o ac Doct[issim]o Viro D[omino] Michaeli G. Maytini nunc pro tempore Anno 1620 ipsa die purif[icationis] B[eatae] Mariae Bogdaniny degenti, [...] duob[us] integris Floren[is] distracti, tradidit ac dedit Mich[aeli] Tiemeliu[m] Thurocen[sis] P. Paedagogus [...] Gen[erosus] D[ominus] Ladislai Bogdány. (előzéklapon)

Michaelis Toufaei Per convitia et laudes. (coll. 1. címlapon)

Ex Bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Szék (nyomtatott ex libris)
Megj.: Több kéztől származó kéziratos bejegyzésekkel.

Tofeus példányát láthatóan többen forgatták már előtte is, számos, a tartalomra vonatkozó és attól független (gyógyászati, történelmi és egyháztörténeti) bejegyzéssel találkozhatunk az előzéklapokon és a lapszéleken. A lelkésztől mindössze egy korábbi olvasó tévedését korrigáló margináliát találunk a kötetben,³⁹ ám ez elég, hogy arra következtessünk: ő maga is olvasta a munkát. Részben Wierus műve alapján készültek a Komáromi Csipkés György elnökletével, Csehi P. András és Mediomontanus (alias Felsőbányai) Cimbalmos János által megvédett *Disputatio*

³⁷ SZÖNYI György Endre, *Ideológia és stíluseszmény Prágai András prózájában = Irodalom és ideológia...1987*, i. m. 303.

³⁸ Lásd: Vera HOORENS, *Why did Johann Weyer Write De praestigiis daemonum? How Anti-Catholicism Inspired the Landmark Plea for the Witches = BMGN, Low Countries Historical Review*, Vol. 129/1 (2014), 3–24.

³⁹ Ismeretlen kéztől: „Karoban vertek”, Tofeustól: „hazudcz tan mert megh egettek.” (WEYER, Jan, *De lamiis liber...1577*, i. m. 158.)

theologica de lamiis veneficis (Várad, 1656) című értekezések. A valódi szerzőnek tekinthető Komáromi tíz tézisben tárgyalta a boszorkányok, ördögösök és varázslók különböző elnevezéseit és kategóriáit, a mesterkedéseiket és a bizonyítékokat, amelyek alapján felismerhetők és büntethetők.⁴⁰ Mindkét értekezés megtalálható egy marosvásárhelyi kolligátumban, a respondensek megküldték a kiadványokat az akkor Bihardiószegen szolgáló Tofeusnak. A kolligátum ide vonatkozó nyomtatványainak leírása:

TelekiTéka Tq-156

Coll. 7. *Disputatio theologica de lamiis veneficis secunda*, quam ... sub praesidio ... Georgii C. Comarini ... publico examini subjcit Andreas P. Csehi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656, in 4°. – RMNy 2678.

Poss.: „Clariss[im]o Pariter ac Doctiss[im]o Viro D[omi]no Michaeli Toufaeo S.S. Theo[logiae] D[ocoris] acutiss[im]o nec no[n] thromystae apud Dioszegienses [laudabiles?] D[omi]no nobis summo reverendo mittimus Respondentes. mp.” (a nyomtatvány végén)

Coll. 8. *Disputatio theologica de lamiis veneficis*, quam ... sub praesidio ... Georgii C. Comarini ... publice discutiendam proponit Joannem C. Mediomontanus, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656, in 4°. – RMNy 2679.

A mágia és boszorkányirodalom, így Jan Weyer munkásságának befolyásáról tanúskodhat a püspöknek a Bornemissza Anna megbűvölése miatt kirobbant üldözésekkel kapcsolatos álláspontja. Az Apafi Mihály ellen összeesküvést szervező Béldi Pál felesége, a fejedelemasszony (majd a fejedelem, sőt a vizsgálatot vezető Teleki Mihály) egészségét különböző ördögi praktikák segítségével megrontani igyekvő Vitéz Zsuzsanna históriája néhány erre utaló elemmel is szolgál.⁴¹ 1680 tavaszán, az ügy előkészítő szakaszában Bornemissza Annát és a babonás hiedelmekben osztozó környezetét megcélözva Tofeus így nyilatkozott a szószékről: „Azok az átkok, a’ mellyek babonábúl, gyűlölségbül, s’ egyéb istentelenségbül származnak hijában valók és haszontalanok, nem kell attúl félni az istenfélő embernek (...) ha ezek az (...) átkok árthatnának; életünk, s’ hajunk szála-is el-veszett volna eddig. Menyi átkot mondanak reánk: menyi gyertyákat, kiváltképpen csak Húsvétban-is, óltanak s’ gyűjtanak reánk, ki tudná azokat száma szerint meg-mondani, bizony hajunk szála sem volna eddig fen, ha azok valamit ártottanak volna.”⁴² Ugyanazon év júniusában Gyulafehérvárott is a látó asszonyok tudományára hagyatkozó Béldiné példájával intette hallgatóságát: „Nem kell az ördögtül-is tanulni, az Uralkodást s’ kérdezni, hogy mikor hal-meg a’ Király, Fejedelem, én Király leheteké, én Királyné Fejedelem Asszony leheteké? Mert bizony csak hijában

⁴⁰ RMNy 2678–2679.

⁴¹ Lásd: *Bornemissza Anna megbűvöltetése*, Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688, közread. Herner János, Bp., MTA Könyvtára, Szeged, JATE, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 21), 3–42.

⁴² TOFEUS 1683, i. m. 340.

nézetcz, hijában varásoltatcz, hijában boszorkánkodtatcz, ha Isten nem akarja”.⁴³ Befolyását latba vetve tehát a perek ellenében szólt, amíg tehetette. 1682 közepén, amikor néhány hónap leforgása alatt (a korábbi másik hét után) két újabb gyermekét elvesztő fejedelmi pár mély lelki válságba jutott, újra terítékre került az ügy. 1684 nyaratól az agilis Teleki Mihály vette kézbe Beldiné perének megrendezését, a varázsló-rontó asszonyok felkutatását. A több irányból is nyomás alá helyezett, ebben az időben már súlyos beteg, időnként pennát fogni is képtelen Tofeus (feleségére és négy lányára tekintettel) korábbi álláspontját feladva végül beleegyezett abba is, hogy kiadják a hatóságoknak Polyákné Lukács Katát („Balázs Papnét”), aki szintén részese lehetett Beldiné praktikáinak.⁴⁴ A nézetei azonban alapvetően nem változhattak meg. Erről egy újabb, Telekinek szóló levél a bizonyosság, melyben Tofeus a bűneire érkező büntetésként, s nem a boszorkányok praktikáinak tulajdonította saját egészségi állapotának romlását.⁴⁵

* * *

Az itt bemutatott művek nagyobb része szöges ellentétben állt az „igaz hit” alapjait jelentő dogmákkal és hitvallásokkal. A református egyház az isteni gondviselésbe (providentia) vetett feltétlen hit miatt elítélte az ördög műveként praktizáló boszorkányokat és kizárta a mágia bármilyen formájának művelését. A 16–17. századi kálvinista magyarság demonológiája egészen más jellegű volt, mint amilyen képet az említett olvasmányok sugalltak.⁴⁶ A református lelkészek körében eltérő véleményeket találunk, a viszonylagos szkepszistól (Melius Juhász Péter) a William Perkins-féle szigorúbb demonológia elfogadásáig (Nógrádi Mátyás).⁴⁷

Miskolci Csulyak és Tofeus fennmaradt dokumentumai (napló, levelek) nem tesznek említést költséges alkímiai kísérletekről vagy mágikus gyakorlatokról. A lelkészársadalomból Dobokai Baltazár koronkai pap esetét tudjuk felidézni, akit az 1620. évi marosvásárhelyi zsinat azért büntetett meg, mert perének

⁴³ *Uo.*, 383.

⁴⁴ „In crimine laesae Majestatis semmi titulus, semmi szabadság nem használ. Akár Pap, akár Papné, ha az eő Nagyságok életeiket szomjuhozzák, fogyjon el életek érette.” Idézi: *Bornemisza Anna megbűvöltetése... 1988*, i. m. 22.

⁴⁵ „Minemű nagy keservesen ertem az Aszszonyunk nyomoruságát, az Isten tугya. Az ki husz esztendők forgasa alat az édes Anyanális job volt en hozzam, azt gondoltam, holtam utan edes magzatomnak mint magamnak, ugy lészen eő Nagysága Patronaja, mellyetis kévanok az en Istenemtül. En Uram semmitis nem könyebbedem, naprul napra fogyok. Azt gondolhatnám meltan, talam engemetis azok az ebek rontottanak eő Nagysága mellett, noha inkab minden nyavalyamat az magam bűneimnek tulajdonitom.” (Lásd: *Bornemisza Anna megbűvöltetése... 1988*, i. m. 165.)

⁴⁶ Lásd: KRISTÓF Ildikó, *Bűvös-bájos varázslók vagy a Sátán sáskafarkú katonái? Demonológiai elemek a 16–17. századi debreceni református irodalomban = Demonológia és boszorkányság Európában*, szerk. Pócs Éva, Bp., L’Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, 2001, 107–135.

⁴⁷ Sz. KRISTÓF Ildikó, *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon*, Kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban = *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*, szerk. Klaniczay Gábor, Pócs Éva, Bp., Balassi, 2014 (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 1), 30–31.

kimenetelét „egy keresztény frazeológiával írt babonás” írással akarta befolyásolni.⁴⁸ A 16–17. század folyamán a titkos tudományok, mint az asztrológia, a kabbala, a hermetizmus és az alkímia meghódították a Habsburg birodalom tehetős és művelt társadalmi rétegeit, egészen az uralkodókig és azok köréig. Történt mindez annak ellenére, hogy a katolikus egyház indexen tartotta az okkult irodalom egészét, ami a tiltás ellenére még egyes szerzetesi közösségekhez is eljutott.⁴⁹ Vagyis természetesnek tekinthető, hogy a korabeli könyvtárakban időnként felbukkannak az okkultizmus tárgykörébe tartozó művek, ezek szerepének megítélésében azonban figyelembe kell venni a környezetet, amiben helyet kaptak. A Miskolci Csulyakéhoz vagy Tofeuséhoz hasonló, 350–400 tételes könyvjegyzékek (a kolligátumok miatt egykor ennél jelentősen több műből álló gyűjtemények) töredékét kitevő okkult irodalom jelenlétét feltehetően akkor értékeljük helyesen, ha a tulajdonos értelmiségi létéből fakadó kíváncsiságára hivatkozunk. A különböző kora újkori jegyzékeken a kulturális nyitottság jeleként, felekezettől függetlenül megtaláljuk az irodalomnak ezt a szegmensét is. Magyarországi példával élve elmondhatjuk, hogy Batthyány (III.) Boldizsár (1538?–1590) nyugat-dunántúli protestáns főúr is válogatott efféle műveket a frankfurti könyvpiac kínálatból,⁵⁰ és elég tehetős volt ahhoz is, hogy Elias Corvinus közreműködésével alkímiai laboratóriumot állítson fel Németújváron.⁵¹ Csakúgy, mint a buzgó konvertita katolikus Nádasdy (III.) Ferenc (1623–1671) országbíró, aki pottendorfi várában tartott alkémikust, könyvei között pedig a *Theatrum Chemicum* sorozat kötetei mellett Paracelsus-összkiadásra, Reuchlin *Kabbalájára*, Rajmundus Lullus munkáira lelhetünk.⁵² A Batthyány (II.) Ferenc (1573–1625) udvarában megforduló württenbergi exulánsok közül ide kívánkozik Johann Jacob Knaus lelkész példája, aki Borostyánkőn (ma: Bernstein, Ausztria) is szolgált. A lelkész könyvtárában a jellemzően ortodox lutheránus teológiai munkák mellett találunk két önálló kötetet Valentin Weigeltől⁵³ (kisebb művei és beszédei), egy weigeliánus, valamint egy rózsakeresztes kolligátumot. A tulajdonos óvatosságra intő sorait figyelembe véve ebben az esetben is inkább

⁴⁸ NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., Ráday Kollégium, 1985 (A Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti tanulmányai, 1), 21.

⁴⁹ Lásd: EVANS, Robert John Weston, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700, An Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1979, 336–380.

⁵⁰ ÜÖ, *The Wechel Presses, Humanism and Calvinism in Central Europe, 1572–1627*, Oxford, The Past and Present Society, 1975 (Past and Present Supplement, 2), 36–37.

⁵¹ BOBORY Dóra, *The Sword and the Crucible, Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publ., 2009, 64. https://www.academia.edu/1354489/The_Sword_and_the_Crucible._Count_Boldizs%C3%A1r_Batthy%C3%A1ny_and_Natural_Philosophy_in_Sixteenth-Century_Hungary (2014. december 17.)

⁵² VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban*, Nádasdy Ferenc könyvtára, Szeged, SzTE, Bp., Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 8), 196–200.

⁵³ Weigel (1533–1588) misztikus-spiritualista tanai Johannes Tauler, Paracelsus, Sebastian Franck és Caspar Schwenckfeld hatására születtek.

a nyitottságáról, mint a lutheránus ortodoxia által üldözött tanok iránti elkötelezettségéről tanúskodhat az említett művek jelenléte.⁵⁴ A Czobor család sasvári könyvei között találunk alkímiai munkákat.⁵⁵

A heidelbergi peregrinusok könnyen megismerkedhettek a nonkonformista tanokkal, amelyek eltérő módon hatottak rájuk. Szőnyi György Endre kimutatta az ezoterikus irányzatok jelenlétét Prágai András prózájában,⁵⁶ ám Szencivel kapcsolatban megállapította, hogy inkább vonzódott az irénikus (más szakirodalom szerint ortodox) meggyőződésű Abraham Scultetushoz, mint a marburgi egyetem külön professzoraihoz, a pfalzi udvartartás rózsakeresztes alakjaihoz, vagy az okkult szerzőkhöz.⁵⁷ Vásárhelyi Judit szintén arra a következtetésre jutott, hogy bár Szenci Molnár kapcsolatba kerülhetett korának hermetikus irányzataival, ám mélyebben nem befolyásolták az irodalmi munkásságát.⁵⁸ Csanaki Máté I. Rákóczi György által megvásárolt gdanski hagyatékából az orvosi és kémiai szakirodalom mellett okkultista kötetek is kerültek Erdélybe.⁵⁹ Miskolci Csulyak Istvánról tudjuk, hogy az okkult könyvkiadás központjának számító Oppenheimbe is ellátogatott,⁶⁰ itt vásárolhatta az említett kötetek egy részét.

Útinaplója alapján megállapítható, hogy kortársaihoz hasonlóan vonzódott a furcsaságokhoz és raritásokhoz. Emlékezetre méltó dolognak tartva feljegyzést készített Görlitzben egy cet álkapcsáról, Prágában egy vaskalitikába zárt fehér hollóról, Drezdában egy uborkaméretű orrú atyafiról, Heidelbergben pedig a választófejedelem istállójában látott, mesteri módon idomított lóról.⁶¹ Talán ilyen különös dologként tekintett az ortodox felfogástól eltérő olvasmányokra is, egyfajta szellemi kuriózumot jelentettek a számára: a tanuló-, később pedig a lelkésztársakkal megvitatandó témát, vagy érdekes, olykor borzongató, máskor szinte mulatságos⁶² olvasmányt az üres órákra. Vonzódott a rejtélyekhez is:

⁵⁴ MONOK István, *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában = Magyar Könyvszemle*, 2003, 209–211.

⁵⁵ Uő, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális örökség), 189.

⁵⁶ SZŐNYI, 1987, i. m. 295–309.

⁵⁷ Uő, *Molnár Albert és a „titkos tudományok” = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, összeáll. Csanda Sándor, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 49–57.

⁵⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai K., 1985 (Humanizmus és reformáció, 12), 62–83.

⁵⁹ MONOK 2012, i. m. 54.

⁶⁰ RMKT XVII/2, 289–290.

⁶¹ *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, vál., utószó Kovács Sándor Iván, szöveggond., jegyz. Monok István, Bp., Szépirodalmi Kvk., 1990. (Magyar remekírók), 301–312.

⁶² Az emlékiró Bethlen Miklós gyakran idézett sorai tanúskodnak arról, hogy Ramon Llull *Ars magnáját* (amely mnemotechnikus ábrák segítségével kívánta a teljes tudás birtokába juttatni az olvasót) csak szívet vidító mulatságnak vélte: „Istennek hála a[*z* *Ars* – betoldás: O. R.] Lullianát nem tudom, azok csak bolondságoknak bolondságai, nemcsak hiábavalóságoknak hiábavalóságai, melyről többet nem szólok, hanem csak azt mondom: ha tudós embernek nagy búsulása vagyon, vagy

jegyzéke tanúsága szerint megszerezte Johann Heidfeld *Sphynx*ének 1601. évi herborni kiadását (223. tétel), amelynek a „korabeli curiositas iránti igényt enciklopédikusan sikerült kielégítenie”.⁶³ Könyvtárának főként teológiai és retorikai–irodalmi munkákból álló tengerében feloldódni látszik a néhány említett szerző. Fludd és Cornelius Agrippa művei, valamint a demonológiai traktátusok inkább érdekes színfoltjai, mintsem meghatározó iránya lehetett a késő-humanista műveltségű lelkész olvasmányainak.

Csulyakhoz hasonlóan feltehetően Tofeust is az intellektuális kíváncsiság vezette az említett művek beszerzésénél. A chiliizmussal kapcsolatban kimutatható, hogy Comenius hatására komolyan foglalkozott a témával, de mesterével ellentétben nem volt a revelációk széles körben ismert propagátora, megmaradhatott a Szentírás nyújtotta kijelentéseknél. Hasonló álláspontot képviselhetett a boszorkányirodalommal kapcsolatban is, erre példa az idézett Béli Pálné elleni per anyaga. A fejedelmi udvar első számú lelki vezetőjeként a szószékről cáfolta is a nonkonformista irányzatok egyes tanításait. A biblikus alapú ortodox teológia és az okkult tudományok Tofeus műveltségében is megfértek egymás mellett. Ellentétes oldalon álló teológiai pártok fejében, Gisbertus Voetiusnál⁶⁴ és Johannes Cocceiusnál⁶⁵ disputált, így a különböző elvek ütköztetése és értékelése nem jelentett számára megoldhatatlan problémát. A korabeli Németalföld a szabadság hazájának számított, biztos menedékként vonzotta a bevett tudományoktól eltérő szabadgondolkodókat és az üldözött vallási közösségeket. A reneszánsz újplatonista, hermetikus, kabbalista és misztikus műveket is gyűjtő Apáti Madár Miklós műveltsége példázza, hogy a Holland tartományokat látogató peregrinusaink érintkezettek a nonkonformista tanok képviselőivel és olvashatták a szövegeiket.⁶⁶ A kutatások eddig főként a jól dokumentált nyugat-dunántúli főnemesi udvarokra koncentráltak, ám az itt felsorolt kötetek és adatok arra mutatnak rá, hogy az ortodox kálvinista lelkészek egy része előtt sem voltak ismeretlenek az efféle tanok.

Miskolci Csulyak és Tofeus esetében is azt látjuk, hogy a „titkos tudományok” több részterületéről (okkult filozófia, magia naturalis, millenarizmus, kabbala, demonológia) szereztek egy-egy művet, ám nem igyekeztek kialakítani az egyes témákhoz kapcsolódó, legalább viszonylagos áttekintést biztosító (rész)gyűjte-

melancholiája érkezik, olvassa Raimundus Lullius, kivált cum iconibus, elfakad nevetve rajta.” Lásd: *Bethlen Miklós élete leírása magától = Bethlen Miklós és Kemény János művei*, a szöveget gond., jegyz. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980 (Magyar remekírók), 533.

⁶³ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert aenigmái = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1994, 366.

⁶⁴ RMK III. 1691.

⁶⁵ *Ad ultima Mosis, hoc est sex postrema capita Deuteronomii considerationes...*, Franeker, Idzardus Balck, 1650, 1–8. Lásd: POSTMA, Ferenc, SLUIS, Jakob, *Auditorium Academiae Franekerensis, Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995 (Fryske Akademy, 760), 121. A nyomtatvány nem szerepel az RMK III. kötetében.

⁶⁶ OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége, Apáti Madár Miklós olvasmányai*, 1 = *Magyar Könyvszemle*, 2013, 159–164.

ményt a könyvtárakban, mint ahogyan tették ezt a teológiai olvasmányok esetében. A fentebb kiemelt munkákat a hazai művelődéstörténet páratlan színfoltjaként mindenképpen regisztrálnunk kell, mint a tulajdonosok izgalmas szellemi kalandját, de a jelentőségüket nem szabad túlbecsülni: mindkét prédikátor esetében a teljes könyvtár 1–1,5%-át teszik ki. Monok István többször kiemelte, hogy a mai kutatások fő sodrába eső személyek, mint Descartes vagy Paracelsus saját korukban inkább csak oldalágaknak számítottak, velük szemben a ma kevésbé izgalmasnak vélt és alig vizsgált, gyakran ortodoxnak tekintett gondolkodók műveiből került ki a korabeli olvasmányok nagy többsége.⁶⁷ A művelődési viszonyok, így Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyveinek értékelését is ennek figyelembevételével érdemes elvégezni.

OLÁH, RÓBERT

Orthodoxy and Occultism?

*Nonconformist Works in the Libraries of
István Miskolci Csulyak and Mihály Tofeus*

The booklists (consisting of 381 and of 351 items) of István Miskolci Csulyak (1575–1645, the dean of Zemplén) and Mihály Tofeus (1624–1684, bishop of Transylvania) contain some striking exceptions, beside a large number of 'orthodox' Calvinist theological works. The ministers were considered as strict anti-puritan (Csulyak), or anti-cocceian and anti-cartesian (Tofeus) figures of the Hungarian ecclesiastical history, but in their libraries one can find far diverse works from the accepted Reformed confessions and dogmas.

Among Miskolci Csulyak's volumes, who studied in Görlitz and Heidelberg, we can find a rosacrucian pamphlet from Robert Fludd, the collected writings of Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim, some works from the scope of the 'magia naturalis', and two more from the demonology.

In the legacy of Tofeus, who studied in the Netherlands, there are millenarist prophecies (from Mikulaš Drabik, Krystyna Poniatowska, Christoph Kotter), a kabbalist work (*Liber Jezirah*), and books containing alchemist or magic texts (from Cornelius Agrippa, Girolamo Cardano, Giambattista Della Porta and Girolamo Ruscelli) and the literature of demonology and witchcraft.

Hungarian students learning abroad could easily meet with the nonconformist ideas. The open-mindedness and the enquiry for the curiosities and rarities was a typical trait for the intellectuals in the 16–17th century. The presence of the mentioned works in the ministers' collection can be justified by that, the possessors probably were not the followers any of these nonconformist trends.

Keywords: reformed orthodoxy, magia naturalis, kabbalah, witchcraft, millenarism, occultism

⁶⁷ MONOK István, *Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650) = Mindennapi választások*, Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére, szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter, Bp., MTA TTI, 2007, 465. <http://mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf> (2014. január 6.) ; Uő 2012, i.m. 103.